

Siracoddin HACI

AMEA Nizami adına Ədəbiyət İnstitutu

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatışunashığının arşadırıqı massolordan bin də mili klassik irdin, dəvan ədəbiyyatıdır. Mühacirətədə yaşıyan alimlər, ədəbi şəxsiyyətlər, ic-timai-siyasi xadimlər qodım və Orta asrlar Azərbaycan ədəbiyyatının problemləri, ayrı-ayrı nümayəndolari ilə bağlı bir sərənəsər yazılmışlar. Bu arşadırmalar sırasında Azərbaycan ic-timai-siyasi, elmi-ədəbi fikir təxindo önemli yeri olan Məmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizam" monografiyası xüsusi yer tutur. O, bu əsəri 1941-ci ildə Nizam Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi münasibatlı yazmış, "mür-haribin doğurduğu çatınlıklar üzündən çap-gecikmiş", 1951-ci ildə Ankara noşr olunmuşdur. Qeyd edik ki, sovet dövründə Azərbaycanda bu monografiyaya birtərəfli, əksər hallarda müntəbət birləşdirilmişdir. "Rəsulzadənin mühakimələri əksərən sohv və nöqsanlı olub, özüne qodor fikir söylemiş". Avropana burjuşa müəlliflərinin yanlış mülahizələrindən kanara çıxa bilmişədir, o, burjuşa tədqiqatlarının məhdud və qeyni-əlməni fikirlərini tokrat etmişdir".

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazanmışdır. Sonra M.Ə.Rəsulzadə irsinə, o sırada alının "Azərbaycan şairi Nizamî" adlı monoqrafiyasına obyektiv qiymət verilmişdir. Azərbaycan mühacirət obdobyatı və obdibiyatışınasının tədqiqi lə ardıcılı, sistemli olmuş olan, sənəbali monoqrafiyalar yaranı, tanınmış alım Nirkup Cəbbarlı "Mühacirət və klassik obdəri iş" adlı elmi əsərindən, M.Ə.Rəsulzadənin adı çəkilən əsərinin hortafəli arasındır, bu orsolo bağlı yazılmış bütün fikirləri doğurlandırmış, təhlili və təngid etmişdir. Alının qənaəti budur: "...M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizamî" monoqrafiyasında mühacirət obdibiyatışının Orta əsrlər obdobyatımızın haqqında an sənəbali tədqiqat olmaqla yanaşı, dünya nizamışunışlığının müümil nailiyyətlərindəndir".

M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizam" adlı monografiyası başlangıç, dörd fəsil, son söz, aləvələrden ibarətdir. Alim kitabı sonuna Nizamının əsərlərində işlədilmiş türk sözlerinin lügtinini eləve etmişdir. Bu lügt əyə hissildir. Birinci hissədə iyrimi türk sözü vo onlarıñ izahı (mülliəf qeyd edir ki, bu türkçe sözlərin kiçik bir hissəsidir), ikinci hissədə türk şəkilçiləri ilə düzəlmüş fars sözləri verilmişdir. Bu tipli sözlərin sayı beşdir (**bu**, son roqan deyil). Lügtin üçüncü hissəsində Nizamının əsərlərində möcəz və orzum kimi işlədilmiş Türkistan şəhərlərinin bəzilərinin adları toqdim olunmuşdur. Bu mənəklə adlarının sayı da altıdır.

M.Ə.Rəsulzadə bu monoqrafiyanı zəngin qaynaqlar əsasında yazımışdır. O, Nizami

Gonçovi ilə bağlı yazılılmış türkçe, farsca, rusca, Avropa dillərində olan monoboləri diqqətən oxumuş, tohil etmiş, sistemləşdirmiş, təqdim qıldı münasibət bildirmişdir. Alim fars dilinə mükemmel bilidiyindən Nizamini orijinaldandır oxumuş, istifadə etdiyi nümunələri öncə farsca, sonra da Azərbaycan türkçəsinə vermişdir.

Monoqrafiyanın girişinde bu başlıklar

orazidə yaşamış bütün millatların oxuyub-yazanlarına, ziyahlarına məxsus bir dil idi. Eyni zamanda, o dövrдki "milli ruh"lar da bugünkü qədər keşkin şökildə bir-birindən ayrılmışdı.

M.C.Kosulizado türk yazılı şeâbi dînî
gec formalaşmasının sâbâbinin türklerin köçü-
ri hayatı terzînâ bağlayır, bir millîtâ mâxsus
olub, ancaq başqa bir dîldö yazan şairlora

vayot uydurur), Nizami bu uydurmazı redd edir, İskondorun zorfinin sobanı onun imanında, düşüncesinde, dövlət idarə sisteminde axtarır. Nizamının farsporostlıdan uzaq olmasının açıları döllerindən biri da atosporostlı düşüm olmuşdur, o, məcüssiliyi alqılıq sayır, onun zorurından danışır. İskondan atosporostların düşümü kimin təqdim edir, "dünvanyı məcüssiləndirməzdim" vüsiyəsi

Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə görə Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi

var: "Şərq islam mədəniyyətinin üç ortağı". "Şərq islam mədəniyyətində monsb əşxsiyyətlər üçün keçirilən yubileydir", "Şərq islam mədəniyyətyolunda Azərbaycanın rolü", "Türk həkimiyəti altında fars adəbiyyatı", "Azərbaycan XII əsrində", "Milliyət baxımından adəbiyyatda forma və mözəmən", "Nizamət Azərbaycan şairi", "Nizamətin yaradıcılığı", "Unudulmuş Nizami", "Nizamiyə borcumuz".

Alim monoqrafisiyanın birinci feslində "Nizami kimdir" sualına cavab vermək üçün dörd bölmə yazmışdır: "Nizamini tərcüməyi-hali", "Şairin Azərbaycan hökmənləri ilə münasibətləri", "Nizami öz gözü ile", "Nizaminin dünyadəbiyyatında mövqeyi".

Monografiyanın ikinci hissəsi "Xəmso"nın tədqiqinə həsr olunmuşdur. Alim bu fasilədə "Xəmso"ya daxil olan əsərləri bir-birinə təhlil etmişdir.

Kitabın üçüncü fəsilə Nizaminin mövzuları ilə bağlıdır və beş başlıq var: "Nizamidən farslıq", "Nizamidən türklik", "Nizamidən Qaf-qaz", "Nizaminin ruslar haqqında təsviri", "Nizaminin qadına münasibəti" (bu fəsilə nəticədən vəzifələndirilir).

Monografinin dördüncü fosil Nizamî'ı
ırsında sənət və ideologiya məsələsinin ara-
dırılması da başlıdır. Bu fosilde səkkiz baş-
lıq var: "Nizami şeirinin özünəməxsusluğu",
"Nizami sənətinin başlıca manbəyi", "Nizamî-
nin yaradıcılığının tekamülli", "Nizamînin

həyata və insana münasibəti", "Nizamidə eşq-fəlsəfəsi", "Nizaminin dino münasibəti və ic-timai idealı", "Nizaminin dövlət haqqında gö-rüşləri", "İdeal hökmətar İskəndər və onun möcüzəsi".

M.Ə.Rosulzadə elmi araşdırmasında Nizamî Gönçərinin torcumeyi-halim, adabı kimişini, əsərlərinin mövzusu və ideyalarını, dünya ədəbiyyatındaki yerini şəhər etməzdən once Şəhər islam mədəniyyətinin özüllərini açıqlamış, bu yolla da şair ortaya çıxaran elmi, odəbi, mədəni, dini qaynaqları göstərmişdir. Nizamının düşüncəsi köklü bir mədəniyyətin olmaz doyuları ilə formalaşmışdır. Şairin yetişdiyi Azərbaycan mühiti de Şəhər islam mədəniyyətinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu mədəniyyət əsərlərin, türkələrin və farsların birgə yaradığı "ümum mədəniyyəti"dir. Azərbaycan öz alimləri, şairləri, sənət adamları ilə bu mədəniyyətin içində önemli yeri tutmusdur.

Alim Nizamının yetiştiği mühitin sor-
hadalarının müyyen ederken Şərqi İsləm mə-
dəniyyəti ilə birgə, Azərbaycanın XII əsrde
mövcud olmuş siyasi, iqtisadi, elmi, ədəbi,
mədəni kimliyini da araşdırırdı. Araşdır-
ma Rosulzadənin üzerinde darduğu meso-
lərlərdən biri Nizamının farsca yazmış ve
milli kimliyi ile bağlıdır. O qeyd edir ki, "üm-
mət medəniyyəti" dövründə milli kimlik ve
milli dil önemli mösolə deyildi: "Nizaminin
dövründə formanın bizim zamanında olduğunu
qedər milli bir ohanniyati yox idi. Fars dilini
yalnız farsların deyil, müyyəyon bir coğrafi

M.Ə.Rəsulzadə araşdırmasında Nizamının türkülüyünü bu faktlarla sübut edir: heç bir yerdə, farsca yazılmış heç bir əsərdə "türk" məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir

dünya ödebiyatından örnekler verir, Nizamînin düygü, düşünce, şiir, mövzü, monazməznum baxımdan Azərbaycan şairi olduğunu vurgulayır, "hissiyata Türk və müsəlman olan" şairin milli kimliyi ilə bağlı bu noticəni açıqlayır: "Gözel ilə böyüyo Türk, gözlük ilə böyüklüyə Türklik, gözöl ilə böyükülüyə Türk, gözöllük və böyükülük diyanıra. Türküstən deyən bir şaire hansı ağız "o, Türk deyildir" - deva bilor!"

qeyd edir. Alim Nizamının atasporstılığa düşmən olmasının səbəbini bu sözlər açıqlayır: "...Söznin hoqiqi monasında Nizamidə farslıq döyüş yoxdur. O, bütün döyüş və şüru ilə müsləməndir, tek Allah'a inanır. Təkallahlılıq mövqeyindən do, hər cür ikilik və cöxlüyü radd edən vəhdiyyətindən, müvəhhiddir. Allahın tokliyinə inanır, farsca yaza da, döyüş və şüru farslıdır, uzadıq, bù uzaqlıq onun zamanından olduqca qızılvalı olmuş ismailiyyə mozəbəsinə qarşı gizlətmədiyi düşməncilik və nifriti de göstərməkdir."

M.O.Rasulzâda araştırmasında Nizamînin türkîyünü bu faktlara sübüt edir: heç bir yerde, farsca yazılmış heç bir âsırda "tûr" məfhumu Nizamînə olduğu qodur sevgi və məntiqi bir sisili isə ifadə edilməmişdir (alim "Xəmsə" da bu iddiyanı sakşəndən çox dölli olduğunu söyleyir), "tûr" sözü Nizamînən evvel hoqiqi monada, nadir hallarda "ağlıq" və "gözöllik" monasında işlənmişdə, mocazi olaraq yalnız onun dövründə "yükseklik", "pəklıq", "gözöllik" monalarını kəsib etmişdir. Nizamî "tûr" deyir, gözəl, mard, qohraman, döyüşçi, sorkerdə, bilici, ər, rəhbər, başçı nozordu tutur, "türkük" deyir, gözəllik, yaxşılaş, tomizlik, doğruluk, mardlık, qohramanlıq, sorkardılık, başlıqlı demək istiyor, "Türkistan" deyir, vəfa, doğruluk, vüsal nozordu tutur. Nizamîndə "tûr" gözəl deməkdir, o, "dibar" sözünün yenino çox zaman "torke-delestan", "torke-fənnaz", "torke-nazərin öndəm" ifadolarına yer verir. Nizamî gözəl gözə "tûr gözü", canalıcı gülüşə "tûr gülüşü" deyir, bu gülüş o qodur sırrındır ki, "sökər belə ona həsəd aparı". Şair "İndir gözö" poemasındaki gözəllərin hor binri türk gözəlindən: "Rum şahzadəsi rum naslinən olan turkdür", "kürd qızının gözleri bir türk gözü qodur gözəl idi", "ərab gözəli türkə bənzəyirdi", "Leylimin otağindakı ərab qızları Əribistanda yaşayan türkəlidi", "ərab öndəmlə türkələrimi möstənidi", "gözəllərin yaşadığı sarayın adı Tûrküstəndir, zəif bədənli "tûr kralığının adı Tûrkənəzdir". Nizamînin əslubundan türklik gücün romzidir, sarınlığında türk başçıdır. İskəndər "rum papaqlı türk"dur, peygamber burc gecesi bir türk kim at çapır. Nizamînə görə, türk adəlatının simvoludur, alım Nizamînin iştiradıyi türkəsə sözlerin bir qismının siyahisini çıxarırlar, hor binrinin monasını açmayıla, lügət torfir edir, Nizamîndə Qafqaz mövzusuna önməli yer verir, Nizamînin torfir-

lədiyi, əsərlərini həsr etdiyi hökmədarlar "Azərbaycan ataböylərindir" - deyir.

M.Ə.Rəsulzadə monoqrafiyasında Nizaminin ədəbi kimliyini də tanıtmışdır. Alimə görə, Nizami Şərqi islam mədəniyyətinin yetişdirdiyi şəxsiyyətdir, o, irfan şairidir, düşüncəsi Qurani-Kərimin dəyərləri ilə yoğrulmuşdur, tövhid əqidəsinə sahibdir. XII yüzillikdə Şərqi islam mədəniyyətinin mərkəzi Azərbaycan olmuş, Nizami də bu zəngin elmi, ədəbi, dini mühitdə yaşamışdır, o, bağlı olduğu Azərbaycanın və bütün insanlığın şairidir, əsərlərində fikir nizamı var, "məzmun, hissiyyat nöqtəyinənəzərindən azərbaycanlı bir türk təfəkkürünə malikdir". O, müdrikdir, alimdir, şeyxdir, irfan tərbiyo sisteminə bağlıdır, "seyr və sülük təhsili almışdır", təvazökardır, "bütün poemalarını Gəncədəki dərvişxanəsinin dörd divarı arasında kimsədən bir şey ummadan yazmışdır". O, irfan əhlinin mənəvi ziyyətətgahı olmuşdur, idealistdir, mücahiddir, cəmiyyət adamıdır, Nizami "epik janra gətirdiyi lirik səciyyə ilə özünə xas olan bir əfsanə üslub yaratmışdır", fars və türk məsnəvi yazarlarının ən böyük ustasıdır, dahidir, incə zəkası var. Nizami insanlara uca Allahi tanıdır, sağlam tövhid inancının formalaşmasına çalışır, islam peygəmbərinə sevgisini ifadə edir, insanın dəyərini açıqlayır, ağıllı, imanlı, elmlı insan tərbiyə etmək üçün dinin önemini vurğulayır.

M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin sənətkar kimliyini tanıdarkən bu məsələləri önə çəkir: Nizamidə qəhrəmanlıq mövzuları da, didaktika da, lirika da var, o, məsnəvi yaradıcılarının ən böyüydür, dastan dilinə lirik, emosional çalar bəxş etmişdir, məsnəvi yazarların şeyxidir, misilsiz təhkiyəçidir, əsərlərində müasir romançılığa xas keyfiyyətlər var, təbiət təsvirində onun tayı-bərabəri yoxdur, şair təbiət təsviri ilə əsərin ideyasını, obrazların duygu və düşüncələrini ustalıqla bir-birinə bağlayır, təbiət Nizami şeirinin canlı ünsürlərdir, o, simvolun, istiarənin misilsiz ustasıdır, şair əşyaları canlı təsvir edir: "... Güll Nizami şeirində sadəcə açmir, "köynəyini yırtır", bülbul yalnız ötmür, "eşqini bəyan edir", yasəmən bir çiçək ikən "Türk" olur, səhrada "çadır qurur", lale bir hindudur...".

Nizaminin yaradıcılığında elmin rolü böyükdür, o, dövrünün elmlərini, bədii əsərləri, folkloru, mifologiyani, tarixi, dini, fəlsəfəni, astronomiyani, etnoqrafiyanı, əxlaqi təlimləri, qədim, yeni dilləri bildirdi, şair dövrünün ensiklopediyasıdır, öyrənməyi çox sevir, gecə-gündüz çalışır, kainatın sırlarını oxuyur, mənə xəzinələrinin qapısını açır. O, filosof, alim, fazıl, orijinal şairdir, hikmət sahibi, mücahid, məktəb yaratmış şəxsiyyətdir. Nizaminin şeirləri sevgi ilə doludur, o, bu dünyani tanıdır, axırət mərkəzli həyat yaşamağı təbliğ edir, iki dünyani bir-birinə bağlayır, insana axırət səadətini qazandıracaq yol və işləri göstərir, deyir ki, sən tövhid qapısını döy ki, xoşbəxtliyin qapıları üzünə açılsın.

Nizamidə ruh bütövlüyü var, o, özünü uca Allaha təslim etmiş mömindrər, sözü ilə işi birdir, kainat nizamı ilə uyum içərisindədir, qənaətkar və təvazökardır. Şairin metodunun əsasları bunlardır: orijinal olmaq, az, ancaq öz söyləmək, "namdar olmayıncı namızəd olmamaq", fələk kimi yüksəlmək üçün fələk kimi dayanmadan fırlanmaq (çalışmaq), çəki ilə almaq, ancaq çəkmədən vermək.

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, Nizami zahid olsada, həyatı çox sevir, bədbin deyil, səbirlidir, evoizmən uzaqdır, kamil insan tərbiyə etmək istəyir, ağıla çox dəyər verir, ruhun ölməzliyinə inanır, ilahi eşqi tərənnüm edir, deyir ki, varlıq eşqin məhsuludur.

Nizami dindar, səmimi, fədakardır, tövhid inancına sahibdir, dualizmi rədd edir, "atəşpərəstliyin iki Allah ideyasını kökündən kəsib atır, o, atəşpərəstlərin amansız düşmənidir".

M.Ə.Rəsulzadə Nizami ilə bağlı yazdığı monoqrafiyaya bu sözlərlə yekun vurur: "Nizami təbiətin bir fenomenidir, təbiətin bir parçasıdır, fikri və sənəti arasında təzad yoxdur, ən parlaq xüsusiyyəti həyatsevərlik və eşqdir, onda atom enerjisi var, o, bu enerjiyə, özündəki dinamizmə qurucu bir istiqamət verə bilmiş, onu özündə mövcud olan zühd, təqva və idəyalılıq sayısında müəyyən bir qəlibə sala bilmişdir", o, təbiət qədər coşqundur, nikbindir, ümid və cəsarət aşılıyor, ilahi sənətkardır, bəşər mədəniyyətinin bayraqdarıdır".